

Значнай колькасцю прадстаўлены назвы разнастайных прыстасаванняў, інструментаў, частак прылад працы: *клец* (*клёц*) ‘зуб у баране’, *пыталь* (*пытэль*) ‘вальцавы млын’, *кнот* ‘тонкая вяроўка, кнот’, *крант* ‘кран’, *ліхтар* (*ліхтарня*) ‘падсвечнік’, *мары* ‘насілкі для труны з нябожчыкам’, *ніты* ‘жалезны болт’.

Сярод народна-гаспадарчай лексікі вылучаюцца наступныя групы германізмаў:

1. Назвы транспартных сродкаў і іх частак: *рыдван* ‘адкрытая лёгкая каляска’, *макшита* ‘мачта’, *фура* (*хура*, *фора*) ‘нагружаны воз’, *рэхва* (*рехва*) ‘жалезна абруч для мацавання драўлянай калодкі кола’.

2. Назвы прадметаў паўсядзённага ўжытку: *ваненка* ‘драўляная балея для бялізны’, *кухаль* (*куфаль*) ‘глiняны кубак’, *зэгар* ‘гадзiннiк’, *коц* ‘саматканая коўдра’, *копта* (*кохта*) ‘кофта, блузка’, *майткі* ‘штаны, нагавiцы’, *хутра* (*футра*) ‘адзенне з футры’, *шляпрок* (*шляфрок*) ‘капот, шляфнiца, каўпак’.

Вылучаюцца асобныя намінацыя германскага паходжання паводле

а) прафесiі, роду заняткаў, пасады: *войт* (*вуйт*) ‘сельскi стараста’, *жабрак* ‘старац’, *жовнер* ‘салдат’, *кухар* ‘повар’, *кушнер* (*кушнiр*) ‘гарбар’, *мiстрыня* ‘ключнiца’, *некрут* ‘рэкрут, навабранец’, *стольмах* ‘столяр’;

б) асаблiвасцей паводзiн, характару: *гундэр* ‘нягоднiк, гультай’, *лотр* ‘махляр, п’янiца’, *фефер* (*фейфер*) ‘нягоднiк’.

Адзiнкавымі прыкладамі ў «Слоўнiку беларускай мовы» I.I. Насовiча прадстаўлены назоўнiкі абстрактнай семантыкi (*гвалт* ‘шум, крык, лямант’, *фаер* ‘наганяй, спагнанне’, *кшталт* ‘манера, узор’, *мус* ‘прымус’, *рахуба* ‘разлiк’, *юргельт* ‘грашовае спагнанне’), асобныя дзеясловы (*лiтаваць* ‘паяць, плавiць’, *нэмаць* ‘красцi, пацiху браць’, *вандраваць* ‘блукаць па свеце’, *шпэцiць* ‘псаваць’).

Варта адзначыць, што сярод германiзмаў «Слоўнiка беларускай мовы» I.I. Насовiча сустракаюцца як тыя, што фактычна без асаблiвых змен выкарыстоўваюцца і ў наш час (*вандраваць*, *гвалт*, *дах*, *жабрак*, *кафля*, *кнот*, *кухаль*, *кухар*, *ліхтар*, *футра*), так і словы, што засталіся на перыферыі беларускай мовы або ўжываюцца як архаізмы і гістарызмы (*жовнер*, *зэгар*, *кушнер*, *лотр*, *некрут*).

А.У. Пятровiч

ВЫКЛIЧНIКI Ў «СЛОЎНIКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» I.I. НАСОВIЧА

Назваючы Яўхіма Фёдаравiча Карскага «бацькам беларускага мовазнаўства», мы маем поўнае права ўганараваць Iвана Iванавiча Насовiча тытулам «бацька беларускай лексiкаграфiі», бо менавіта ён доўгiя гады свайго жыцця прысвяцiў стварэнню «Слоўнiка беларускай мовы», які выйшаў з друку ў 1870 годзе і з’явіўся «першым грунтоўным даследаваннем у галiне беларускай лексiкаграфiі і стаў сапраўды знамянальнай падзеяй у жыццi беларускага народа, з’явай выключнай важнасцi, якая заклала асновы для

глыбокага і ўсебаковага вывучэння беларускай мовы» [1]. Паколькі важнай задачай І.І. Насовіч лічыў поўнае, усебаковае адлюстраванне нацыянальнай лексікі, ягоная праца прынцыпова адрознівалася ад прац папярэднікаў, бо «ў Слоўнік былі шырока адчынены дзверы жывому народнаму беларускаму слову» [2, с. 5].

Гаворачы пра лексічнае багацце жывой народнай мовы, адлюстраванае ў слоўніку, даследчыкі звяртаюць увагу на шырока прадстаўленыя ў ім назоўнікі і дзеясловы, некалькі вузей – прыметнікі, прыслоўі, лічэбнікі, займеннікі, але навукоўцы зазначаюць і тое, што «належае месца ў Слоўніку аўтар адводзіць і службовым словам: прыназоўнікам, злучнікам, часціцам» [3, с. 97]. Тут варта сказаць яшчэ і пра выклічнікі, якія не з’яўляюцца ні самастойнай, ні службовай часцінай мовы, але ярка адлюстроўваюць яе спецыфіку.

Цікава заўважыць, што з пункту гледжання адлюстравання выклічнікаў «Слоўнік беларускай мовы» І.І. Насовіча (далей – Слоўнік) нават багацейшы за сучасны пяцітомны «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (далей – ТСБМ). На гэта ёсць аб’ектыўныя падставы: І.І. Насовіч і аўтары ТСБМ выкарыстоўвалі розныя крыніцы інфармацыі, паводле якіх словы ўносіліся ў рэестр: калі для І.І. Насовіча галоўнай крыніцай было жывое маўленне людзей (сялян і часткова шляхты), то для аўтараў ТСБМ такой крыніцай былі найперш творы мастацкай літаратуры і матэрыялы друку. Не ўсе выклічнікі, наяўныя ў жывой мове, а тым больш у дыялектнай¹, былі адлюстраваныя ў мастацкіх творах і друку, да таго ж на час стварэння слоўніка некаторыя выклічнікі ўжо маглі не ўжывацца нават у дыялектным маўленні. Тым не менш, варта адзначыць багацце прадстаўленага па выклічніках матэрыяла.

Як вядома, І.І. Насовіч распрацаваў сістэму граматычных і стылістычных памет, якія досыць паслядоўна прымяняў у слоўнікавых артыкулах. Так, напрыклад, з выклічнікамі звязаныя наступныя граматычныя паметы: *воскл.* – *восклицанія (междометіе)*, *въ зн. межд.* – *въ значеніи междометія, межд.* – *междометіе, негод.* – *негодования (междометіе)*, *означ.* – *означающее (междометіе)*, *отъ межд.* – *отъ междометія, указ.* – *указательное (местоименіе и междометіе)*. Такім чынам, лексікограф прыводзіць у сваёй працы і класіфікацыю выклічнікаў. Паводле І.І. Насовіча, выклічнікі падзяляюцца на наступныя тыпы:

- клічныя (*восклицанія*),
- абурэння (*негодования*),
- азначальныя (*означающее*),
- указальныя (*указательное*).

Вядома, гэтая класіфікацыя далёкая ад сённяшняй, але трэба ўлічваць, што І.І. Насовіч не ставіў сабе за мэту прывесці дасканалую класіфікацыю часцін мовы, ягонаю задачай было адлюстраваць менавіта багацце лексікі. Таму некаторыя выклічнікі ў ягонаю працы засталіся без іншых пазнак, апроч *межд.*

---

¹ Даследчык В.Шчэрбін лічыць Слоўнік І.І. Насовіча дыялектным [5, с. 525].

(напрыклад, этыкетныя выклічнікі: *добраночь, добры-вечерь, добрыдзень, дзякі, дзяку і дзякуй і г. д.*). Некаторыя выклічнікі суправаджаюцца аднатыпнымі апісаньнямі, для якіх, аднак, І.І. Насовіч не стварыў асобнай граматычнай паметы. Так, напрыклад, знаходзім:

АБРИСЬ, междом. означающее отогнание кошки. Брись.

АВЫЦЬ, межд. означающ. отогнание свиньи.

АЗАСЬ, междом., употребляемое при отогнании собаки.

АКЫШЬ, междом. употребляемое при отогнании курь и воронь.

У акадэмічнай граматыцы 1966 года вышэйназваныя выклічнікі ўтвараюць асобную падгрупу ў межах імператыўных выклічнікаў – «выклічнікі загаду, забароны, якія абазначаюць пабуджэнне жывёл да дзеяння» [5, с. 532]².

Сучасныя навукоўцы адзначаюць з'яву полісеміі выклічнікаў: «Эмацыянальныя выклічнікі могуць мець як адно пэўнае эмацыянальнае значэнне (адназначныя спецыялізаваныя выклічнікі), так і розныя значэнні (мнагазначныя выклічнікі)» [6, с. 209]. З'яву полісеміі выклічнікаў адзначаў і І.І. Насовіч:

А, междом. 1) Означает отклик: А? чего ты? 2) Означает неудовольствие. А, якій ты дурный. 3) Выражает удивление, в этом случае произносится протяжно: Аа! што гето?

АГУ, межд. 1) удивления. Ахъ. Агу и следу³ нема! 2) выражающее укоръ, неудовольствие. Эхъ! И! Агу, што ты здзелаць. Агу, якій ты!

ВО, межд. указ. 1) Вотъ. Во як! Во што ены тут дзелаюць. 2) На. Во тебе!

Як ужо згадвалася вышэй, калі меркаваць па слоўніку І.І. Насовіча, тагачасная беларуская мова ўяўляецца значна багацейшай на выклічнікі за сучасную. Гэта відаць хаця б з наступнага супастаўлення: прааналізаваўшы рэстр слоў на літару «А» ў Слоўніку І.І. Насовіча і ў ТСБМ, у Слоўніку знаходзім наступныя выклічнікі: *а, абрысь, авай, авжожъ, авидзь, авидзьже, аво, авожъ, авой, авоиньки, авосьже (авосьцежъ), авосьцека, авохци-мне, авохциньки мое, авыць, ага, ага-ту, агу, агынь, адылижъ, азась, ай, айба, айё, аинька, аиньки мое, аичка, ай-ай, акышъ, ану, анужъ, анутка (ануцэка, ануцетка), анутыки, ане, ату, ату-ату, атута, атутоцьки, атуту, атъ, атъ-же, аўжо, аўжо-жъ, ахци-мне, аци, аци-жъ, ацепъ, ачъ-же, ашкиръ, аяй, аяяй.* У сваю чаргу ТСБМ змяшчае наступныя: *а, авой, ага, агу, акыш, ану, ат, ату, ах.* Колькаснае адрозненне навідавоку.

Нельга не заўважыць, што некаторыя моманты ў Слоўніку спрэчныя. Так, напрыклад, І.І. Насовіч выклічнікі з часціцай *ж* (*жъ, же*) прызнае за асобныя, а не як варыянты гэтага ж выклічніка без часціцы (*авидзь – авидзьже, аво – авожъ, ану – анужъ і інш.*); памяншальныя формы выклічнікаў лексікограф

² Паводле тэрміналогіі Граматыкі-85, «падкліканне ці адгон жывёлін» [6, с. 209].

³ У цытатах са Слоўніка лігара **ѣ** паслядоўна заменена на е.

таксама амаль заўжды змяшчае ў асобным артыкуле (*авой – авоиньки, атута – атутцоцьки* і інш.); часам аўтар не аддзяляе часціцу *a* ад наступнага выклічніка (*авжождзь, авидзь, аво* і інш.), але нават выключыўшы ўсе гэтыя выпадкі, мы можам сцвярджаць, што ў Слоўніку І.І. Насовіча датычна выклічнікаў прадстаўлены багацейшы матэрыял, чым мы маем на сённяшні дзень у слоўніках сучаснай беларускай мовы. Сярод імператыўных выклічнікаў, якія абазначаюць пабуджэнне жывёл да дзеяння, у ТСБМ на літару «А» сустракаецца толькі адзін (*акыш*), у той час як у Слоўніку І.І. Насовіча – 6 (*абрысь, авыць, азась, акышъ, ацель, ашкуръ*). Такія распаўсюджаныя на сённяшні дзень выклічнікі як *аёй (аёй-аёй)*, *авохці (авохці мне)* і інш. увогуле не прадстаўлены ў ТСБМ, але знайшлі адлюстраванне ў Слоўніку І.І. Насовіча. Апошні выклічнік – агульнавядомы, паколькі быў ужыты ў ананімнай паэме «Тарас на Парнасе»: «Авохці мне! Як тут прыгожа...» [7, с. 40].

Такім чынам, нават зважыўшы на пэўныя недакладнасці і недахопы «Слоўніка беларускай мовы», справядлівым будзе сцверджанне, што гэтая праца І.І. Насовіча можа шмат у чым заставацца ўзорам для сучасных і будучых лексікографаў – калі не ў якасці апрацоўкі матэрыялу, то ў ягоным багацці і любові, з якой гэты чалавек падыходзіў да сваёй справы.

Літаратура

1. Прыгодзіч, М. Р. «Везде характерь видень твой...» / М.Р. Прыгодзіч // ЛіМ. – 1988. – 5 жніўня.
2. Суднік, М.Р. І.І. Насовіч і яго слоўнік / М.Р. Суднік // Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983.
3. Суднік, М.Р. Іван Іванавіч Насовіч – выдатны вучоны і асветнік / М.// Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1989. – № 2.
4. Шчэрбін, В.К. «Слоўнік беларускай мовы» І.І. Насовіча / В.К. Шчэрбін // Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
5. Граматыка беларускай мовы: у 2 т. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1966. – Т. 1.
6. Беларуская граматыка: у 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1.
7. Энеіда навыварат; Тарас на Парнасе. – Мінск: Юнацтва, 1983.
8. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа; пад агул. рэд. акад. К.Крапівы. – Мінск: БелСЭ, 1977-1982. – Т. 1-5.